

PIOTR SOBOTKA

Instytut Sławistyki, Polska Akademia Nauk

piotr.sobotka@ispan.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6880-8255>

JURIJ DIERIENIKOWICZ APRESJAN (1930–2024)

12 maja 2024 roku w Moskwie zmarł Jurij Dierienikowicz Apresjan, rusycysta, anglista, teoretyk języka i metodolog lingwistyki. Był niekwestionowanym autorytetem w dziedzinie semantyki oraz gramatyki języka rosyjskiego i innych języków słowiańskich. Na trwałe zapisał się w historii lingwistyki jako wnikliwy badacz, dążący do integralnego, obejmującego wszystkie poziomy wyrażania, opisu języka. Jego twórczość naukowa łączy w sobie wysoki poziom erudycji, wynikającej z jednej strony z doskonałej znajomości badanych języków, z drugiej zaś z systematycznej refleksji nad ogólnymi podstawami teoretyczno-metodologicznymi analizy lingwistycznej oraz, co nie mniej ważne, z rzadkiej dziś umiejętności formułowania swoich sądów w sposób precyzyjny, a jednocześnie dopracowany stylistycznie. Cechowała go nieposkromiona pasja poznawcza i tytaniczna pracowitość.

Urodził się 2 lutego 1930 roku w Moskwie, w rodzinie ormiańsko-żydowskiej. Dzieciństwo spędził w Uzbekistanie, w 1939 roku przeniósł się wraz z matką do Moskwy, gdzie w latach 1948–1953 odbył studia w Pierwszym Moskiewskim Państwowym Instytucie Pedagogicznym Języków Obcych. Zaraz po studiach rozpoczął w tym samym instytucie aspiranturę (staż asystencki), zakończoną w 1958 roku przyznaniem mu stopnia kandydata nauk (odpowiadającego

polskiemu doktoratowi) na podstawie rozprawy poświęconej angielskim synonimom frazeologicznym. W Instytucie na seminarium Wiktora Rozencwejga na temat przekładu maszynowego Jurij Apresjan poznał późniejszych najwybitniejszych rosyjskich lingwistów, m.in. Igora Mielczuka, z którym związała go głęboka przyjaźń i ożywcza dla całego rosyjskiego środowiska językoznawczego współpraca naukowa. Obaj uczeni stali się w późniejszym okresie założycielami i filarami tzw. moskiewskiej szkoły semantycznej.

W roku 1960 Issak Rewzin, późniejszy założyciel tartuskiej szkoły semiotycznej, zarekomendował Jurija Apresjana Sebastianowi Szaumjanowi, co zaowocowało zatrudnieniem Uczonego w Zakładzie Lingwistyki Strukturalnej Instytutu Języka Rosyjskiego Akademii Nauk ZSRR. Pod koniec lat 60. XX w. Apresjan aktywnie włączał się w działalność w obronie dysydentów, Daniela, Siniawskiego, Sołżenicyna, Ginzburga i innych, w wyniku czego nie przeszedł w 1972 roku oceny okresowej, co w efekcie doprowadziło do jego odejścia z Instytutu. Szczęśliwie niedługo potem zaproponowano mu pracę w „Informelektró”, instytucie informacyjnym Ministerstwa Przemysłu Elektrotechnicznego ZSRR, gdzie Apresjan wraz z tworzonym przez siebie zespołem, Leonidem Iomdinem i Igorem Bogusławskim, a następnie Leonidem Krysinem, Aleksandrem Łazurskim, Wiktorem Rozencwegiem i Władimirem Sannikowem rozpoczął prace nad stworzeniem systemu przekładu maszynowego, najpierw francusko-rosyjskiego, a następnie angielsko-rosyjskiego, co w efekcie doprowadziło do wykryształizowania się koncepcji integralnego opisu języka. W połowie lat 80. XX w., wraz z początkiem pierestrojki, zespół ten przeniósł się do Instytutu Problemów Przetwarzania Informacji Rosyjskiej Akademii Nauk, koncentrując się na kolejnych zadaniach, m.in. na przygotowaniu wielofunkcyjnego procesora lingwistycznego ETAP i na projektach leksykograficznych realizowanych we współpracy z Instytutem Języka Rosyjskiego RAN. Sam Jurij Apresjan został w latach 90. kierownikiem Sekcji Semantyki Teoretycznej tego Instytutu.

Stopień doktora nauk (odpowiednik polskiej habilitacji) Jurij Apresjan otrzymał dopiero w 1984 roku w Katedrze Języka Rosyjskiego Uniwersytetu w Mińsku na podstawie książki *Semantyka leksykalna: Synonimiczne środki języka*, której pierwsze rosyjskie wydanie ukazało się w 1974 roku, tytuł profesora – w 1991 roku, a rok później został akademikiem Rosyjskiej Akademii Nauk. Wyrazem uznania wielu środowisk naukowych dla Jurija Apresjana były kolejne zaszczyty: Nagroda Humboldta, którą otrzymał w 1993, złoty medal im. Władimira Dala Rosyjskiej Akademii Nauk za wybitne osiągnięcia w dziedzinie języka rosyjskiego i leksykografii przyznany w 2004, doktoraty honorowe uniwersytetów Sofijskiego (2005) i Warszawskiego (2012), przyjęcie w poczet członków zagranicznych Narodowej Akademii Nauk Republiki Armenii. Był Jurij Apresjan zapraszany z wykładami do wielu ośrodków akademickich na całym świecie, kilkakrotnie gościł w Polsce.

Wchodził m.in. w skład Rady Redakcyjnej *Prac Filologicznych*. Czynnie angażował się w prace Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich i Komisji Aspektologii przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów.

Wśród naukowych zainteresowań Jurija Apresjana należy wymienić m.in. semantykę, składnię, lingwistykę strukturalną, leksykografię, analizę formalnych modeli języka, przekład maszynowy. Dorobek Badacza jest imponujący i z naukowego punktu widzenia doniosły. Składa się na niego 12 monografii autorskich lub współautorskich, 14 słowników, niektóre wielokrotnie wznawiane, oraz ponad 300 artykułów naukowych.

Od samego początku drogi naukowej Uczonego każdorazowy przedmiot jego zainteresowań otwierał nowe przestrzenie badawcze. Kiedy Jurij Apresjan rozpoczął pracę w Instytucie Języka Rosyjskiego Akademii Nauk, jego ówczesny przełożony, Sebastian Szaumjan poprosił swoich młodszych współpracowników o napisanie esejów na temat prac językoznawczych odnoszących się do tego obszaru lingwistyki, którym planowali się oni zajmować. Z tego zadania wywiązał się jedynie Jurij Apresjan, a opublikowany na tej podstawie artykuł zwrócił uwagę edytora z wydawnictwa Proswieszczenije, który zaproponował Apresjanowi napisanie książki poświęconej lingwistyce strukturalnej. Została ona opublikowana w 1966 roku pod tytułem *Idiei i metody sowriemiennoj strukturalnoj lingwistiki (Konceptje i metody współczesnej semantyki strukturalnej)*. Rok później ukazała się kolejna monografia Jurija Apresjana – *Eksperimental'noje issledowanije ruskogo głagoła (Eksperymentalne badanie rosyjskiego czasownika)*, oparta częściowo na koncepcji Wiktora Winogradowa tzw. konstruktywnie uwarunkowanych znaczeń. Następna publikacja, *Leksiczeskaja semantika: sinonimiczeskije sriedstwa jazyka (Semantyka leksykalna: Synonimiczne środki języka)*, fundamentalne podsumowanie dotychczas prowadzonych badań semantycznych i składniowych, była przygotowywana jako dysertacja doktorska. Zgodnie z planami wydawniczymi miała się ona ukazać w 1970 roku, jednak wydanie zostało wstrzymane, a maszynopis skonfiskowany w Komitecie Centralnym partii komunistycznej. Jurijowi Apresjanowi udało się ją odtworzyć na podstawie czwartej kopii i opublikować w 1974 roku. Kolejne lata pracy uczonego zaowocowały publikacjami, w których krystalizowały się jego koncepcje systematycznej leksykografii i integralnego opisu języka, co znalazło dopełnienie w wydanej w 1995 roku książce *Intiegral'noje opisanije jazyka i sistiemnaja leksikografija (Integralny opis języka i systematyczna leksykografia)*, a w roku 2009 ukazała się praca utrzymana w tym nurcie poświęcona głównie założeniom systematycznej leksykografii i paradygmatyce lingwistycznej (*Issledowanija po siemantikie i leksikografii. Paradygmatika [Studia z zakresu semantyki i leksykografii. Paradygmatyka]*).

Monografie Uczonego były tłumaczone na wiele języków, w tym polski. W Polsce zostały wydane w całości *Konceptje i metody współczesnej semantyki*

strukturalnej (1971) w przekładzie Zygmunta Saloniego oraz *Semantyka leksykalna: Synonimiczne środki języka* (1980 [1], 2000 [2]) tłumaczona przez Zofię Kozłowską i Andrzeja Markowskiego, a w drugim wydaniu przy współudziale Elżbiety Janus. Fragmenty *Eksperymentalnych badań czasownika rosyjskiego* zostały opublikowane w przekładach Haliny Kurkowskiej w zbiorze *Językoznawstwo strukturalne* (1979) i Jerzego Bralczyka w tomie *Semiotyka dziś i wczoraj* (1991), natomiast wybrane rozdziały *Integralnego opisu języka* ukazały się w wyborze pod tytułem *Z warsztatu leksykografa* (2012) w tłumaczeniu Jolanty Chojak, Maksyma Duszkina, Aleksandry Sobotki i Piotra Sobotki.

Poza opracowaniami *stricte* naukowymi, Jurij Apresjan był pomysłodawcą i realizatorem różnych projektów leksykograficznych. Na początkowym etapie swojej kariery zajmował się leksykografią dwujęzyczną, współtworząc wielokrotnie wznawiane i uzupełniane słowniki angielsko-rosyjskie leksyki ogólnej, a także angielsko-rosyjski słownik synonimów, opublikował również rosyjsko-węgierski słownik czasowników. Współpraca z Igozem Mielczukiem i Aleksandrem Żółkowskim zaowocowała pierwszym w pracy Apresjana słownikiem jednojęzycznym opartym na modelu SENS \Leftrightarrow TEKST. Badacz był także redaktorem kilku słowników synonimów języka rosyjskiego, a ukoronowaniem jego pracy leksykograficznej stał się doprowadzony do litery *j* słownik oparty na autorskiej koncepcji pt. *Aktywnyj słowar' russkogo jazyka*.

W działalności naukowej Jurija Apresjana namysł nad teoretycznymi założeniami opisu języka łączył się z praktycznym ich zastosowaniem, co legło u podstaw centralnej, w myśli Apresjana, koncepcji integralnego opisu języka. Wedle jej podstawowych założeń opis języka obejmuje w ścisłej koordynacji analizę jednostek leksykalnych w perspektywie gramatycznej, zwłaszcza składniowej, i ujęcie gramatyki służące zrozumieniu zjawisk leksykalnych. Opis integralny dąży do sformalizowania słownika i gramatyki tak, aby obie klasy pozostawały ze sobą w ścisłej korelacji pod względem wszystkich rodzajów informacji, których są nośnikami. Zdaniem Apresjana, realizacja tego modelu wymaga z jednej strony pracy nad całym zasobem leksykalnym z uwzględnieniem cech, które nie mają bezpośrednio charakteru leksykalnego, z drugiej zaś, pracy nad całym zestawem reguł gramatycznych, w tym również semantycznych i prozodycznych, z uwzględnieniem danych istotnych z punktu widzenia leksykalizacji zarówno poszczególnych leksemów, jak i małych ich typów. Ideą kluczową jest tu grupowanie jednostek słownikowych w typy leksykalne i charakteryzowanie tych jednostek w terminach tych typów wraz z implikowanymi przez nie regularnościami.

Badania naukowe, jakie niemal do końca życia prowadził Jurij Apresjan, obejmowały szerokie spektrum dyscyplin i problemów językoznawczych. W ich centrum jednak niemal od samego początku pozostawała semantyka, do której

droga wiodła go poprzez zdyscyplinowany opis składniowy klas wyrazowych. Łączył zatem uczony dwa punkty spojrzenia na język – gramatyczny z leksykologicznym, i w obu tych dyscyplinach podejściu teoretycznemu towarzyszyło empiryczne. Dla całego dorobku Jurija Apresjana charakterystyczna jest bowiem praktyczna realizacja postulatów teoretycznych. Jego prace naukowe nie straciły na aktualności mimo upływu lat, stanowią tak pod względem merytorycznym, jak i opisowym połączenie syntezy teorii strukturalistycznych i modeli lingwistycznych z oryginalną i ożywczą myślą autora. Niewątpliwie odszedł od nas uczony światowego formatu, którego ważnym wkładem we współczesną myśl lingwistyczną jest skonstruowanie metajęzyka służącego opisowi znaczeń jednostek leksykalnych i relacji zachodzących między nimi. Jego prace mogą być uznane z jednej strony za wykład teorii i metodologii językoznawstwa, z drugiej zaś – kompendia wiedzy szczegółowej. Dzięki temu, że zgromadził wokół siebie grono oddanych współpracowników, jego myśl na długo jeszcze będzie ożywiała badania językoznawcze tak w Rosji, jak i poza nią.

Jurij Apresjan był nie tylko wybitnym uczonym, lecz również wyjątkowym człowiekiem o niezwyklej wrażliwości moralnej. Cechował go spokój, głębia spojrzenia, która pozwalała z uczciwością i pokorą spojrzeć na siebie i innych. Był niezwykle skromny, łagodny, dobry i prawy. Stawał po stronie poniżanych i uciskanych. Z szacunkiem i tolerancją odnosił się do innych ludzi, którzy w jego oczach zawsze zyskiwali na znaczeniu. Wielokrotnie, również swoją aktywną postawą, bronił wolności innych, za co nieraz spotykały go represje. Był przy tym uczciwy w stosunku do wyznawanego przez siebie systemu wartości, zawsze starając się z godnością sprostac swoim czasom, jak m.in. po napaści Rosji na Ukrainę, kiedy, nie bacząc na swoje bezpieczeństwo, podpisał list otwarty rosyjskich naukowców i dziennikarzy naukowych potępiający rozpoczęcie przez Rosję wojny.

W ostatnich słowach swojego wykładu wygłoszonego na Uniwersytecie Warszawskim z okazji przyznania mu doktoratu *honoris causa* powiedział, że niczego, co zdarzyło się w jego życiu, nie żałuje, ponieważ wszystko, czego doświadczył, prowadziło go ku lepszemu i że uważa się za człowieka szczęśliwego. Mnie i wielu swoich przyjaciół oraz znajomych pozostawił z żalem, że więcej się już nie zobaczymy. Nie dokończymy przerwanych rozmów. Przyznaję, że nie jestem szczęśliwy, kiedy pomyślę, że Jurija Dierienikowicza nie ma już gdzieś w Moskwie czy w innym miejscu. Żegnaj pisarzu języka, miłośniku Bułhakowa i Okudźawy! Żegnaj!

Beatae memoriae!